УДК 001.891:616.89 (092)

Менжулін В. І.
http://orcid.org/0000-0002-8136-0600

РЕЦЕПЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІВАНА СІКОРСЬКОГО НА ЗАХОДІ

Загалом відомо, що впливовий київський вчений, професор Університету Св. Володимира та почесний член Київської духовної академії Іван Олексійович Сікорський (1842–1919) свого часу зробив значний внесок у розвиток наукової психології і набув великого авторитету на Заході. Упродовж останніх років в Україні з'явилося чимало досліджень, автори яких намагаються продемонструвати актуальність його напрацювань також і з погляду сучасної науки. При цьому залишається непроясненим, коли і як саме відбулося визнання Сікорського на Заході, на кого із колег він вплинув ще за життя, як оцінюють його наукові досягнення у зарубіжних фахових колах зараз. Намагаючись заповнити цю прогалину, автор статті створив на Інтернет-платформі «Google Scholar» («Google Академія») персональний профіль І. О. Сікорського. Незважаючи на те, що цей ресурс розрахований передусім на пошук інформації стосовно сучасних авторів та публікацій, Google Scholar встановив наявність в Інтернеті та здійснив певну систематизацію даних про майже усі праці Сікорського, зокрема й ті, що були написані (або перекладені) іноземними мовами і опубліковані за кордоном. Попри те, що Google Scholar ідентифікував та включив до власного переліку далеко не всі наявні посилання, навіть цього вистачило, щоб скласти доволі велику та репрезентативну бібліографію. Кількісний та якісний аналіз відповідної інформації (з використанням таких інструментів, як Google Books, Internet Archive, JSTOR тощо) допоміг прояснити та істотно розширити уявлення щодо місця Сікорського в історії науки і рецепції його діяльності західними фахівцями. Як наочно показано у статті, він став одним із найяскравіших вітчизняних виразників провідних тенденцій у світовій психології. На його піонерські розвідки стосовно феномену розумової втоми у дітей активно посилалися передові представники експериментальної психології кінця XIX – першої половини XX ст. (зокрема Альфред Біне, Франц Боас, Едуард Клапаред, Едвард Торндайк та ін.). Показано також, що не забувають про внесок, зроблений Сікорським, і автори наукових досліджень, що здійснюються у західних країнах за наших часів.

Ключові слова: Іван Сікорський, Київська духовна академія, експериментальна педагогіка та психологія, індекс цитування, Google Scholar.

В інституціональному плані ім'я відомого київського психіатра, психолога та громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. Івана Олексійовича Сікорського (1842–1919) асоціюється передусім з Університетом Св. Володимира. Саме його він закінчив і саме в ньому провів свої найуспішніші роки, ставши не тільки першим завідувачем кафедри систематичного та клінічного вчення про нервові та душевні хвороби і засновником київської психіатричної школи, а й впливовим чиновником та помітною громадсько-політичною фігурою. Менш відомо, що, бувши вихідцем із родини священнослужителів, Сікорський упродовж усього життя зберігав інтерес до релігійної проблематики і підтримував зв'язок із духовенством. Зокрема на початку XX ст. він читав лекції з психології для студентів Київської духовної академії, а у 1912 р. був обраний її почесним членом[1].

Попри те, що наприкінці життя Сікорський істотно підірвав свій авторитет, виступивши у справі Бейліса (1911–1913) із сумно відомою антисемітською експертизою, його суто наукові досягнення визнавали і продовжують визнавати досі. В останні роки вітчизняні дослідники знайшли у працях Сікорського чимало ідей, які, на їхню думку, й досі мають великі наукові потенціали[2]. Але навіть за радянських часів, коли

[1] Докладніше про зв'язок Сікорського з релігією та КДА див.: (Менжулін, 2016).

[2] Докладніше про вивчення та розвиток наукового спадку І. О. Сікорського сучасними українськими дослідниками див.: (Менжулін, 2017).

© *Менжулін В. І.,* 2018

Сікорського, як затятого прихильника царського режиму, згадували дуже рідко і максимально критично, про внесок, зроблений ним у розвиток досвідної науки, все ж таки не забували. Зокрема в опублікованій ще у 1959 р. великій праці з історії Київського університету один із лідерів тодішньої психологічної науки в столиці України Олександр Раєвський (1891–1971) зазначив, що Сікорський «*первым в мировой науке* (курсив наш. – *В. М.*) начал использовать эксперимент в изучении детской психики» (Жмудський, 1959, с. 219). У пізні радянські та перші пострадянські роки одним із головних провідників ідеї про необхідність уважніше придивитися до наукової спадщини Сікорського стала психолог із Москви Олександра Нікольська (1929–2000). Зокрема вона звернула увагу на те, що опублікована уперше у 1879 р. робота Сікорського, в якій були викладені результати його експериментальних досліджень стосовно розумової втоми у школярів («О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста» (Сикорский, 1879)), «была высоко оценена в зарубежной науке и в том же году опубликована в гигиенических журналах Франции, Бельгии, в 1880 г. – в педагогическом журнале в Англии. Предложенный им метод послужил основой аналогичных исследований Л. Бургерштейна в Австрии, Э. Крепелина в Германии и др.» (Никольская, 2001, с. 97).

Сам факт значного внеску Сікорського у розвиток експериментального вивчення дитячої психології є нині цілком самоочевидним. Про це згадують навіть у підручниках та посібниках, розрахованих на максимально широке коло читачів[1]. Однак повідомлення щодо того, *в чому саме полягав його основний внесок і на кого саме він вплинув*, потребують уточнення і розширення. Маємо численні загальні констатації, які далеко не завжди позбавлені суперечностей. Наприклад, у щойно наведеній цитаті йдеться про публікацію праці Сікорського про розумову втому у журналах Франції, Бельгії та Англії, тоді як він сам у перевиданні російськомовного варіанта цієї статті (Сикорский, 1900) посилається лише на два її іншомовні переклади – в одному франкомовному та одному англомовному виданні[2]. Якщо О. Нікольська у зв'язку із цим дослідженням Сікорського говорить лише про таких його іноземних колег, як Л. Бургерштейн та Е. Крепелін, то автори статті, опублікованої нещодавно в одному українському педагогічному журналі, згадують також Ф. Ерісмана та молодшого сучасника Сікорського, видатного французького психолога Альфреда Біне (1857–1911). Проте у них Сікорський – не основоположник підходу, а лише один із його розробників, причому у наведеному ними переліку видатних дослідників втоми у дітей він фігурує перед Крепеліном та Ерісманом, але після Біне (Лутфуллін, Іноземцев, & Пилипенко, 2017, с. 23)[3]. Про зв'язок досліджень, які проводив Сікорський, із науковими розвідками А. Біне говорить також ще один український дослідник. Однак у нього йдеться про вивчення іншого аспекту дитячої психології – обдарованості, причому, як з'ясовується, стосовно цього питання Сікорський і Біне розвивали доволі різні підходи (Мазяр, 2013, с. 227). Окрім Біне, поряд із Сікорським у роботах сучасних українських дослідників можна зустріти імена інших провідних психологів відповідних часів, зокрема славетного американського психолога Едварда Лі Торндайка (1874–1949), щоправда, лише у декларативній формі і у зв'язку із розробкою дещо іншої проблематики (Кравцова, 2012, с. 206).

Отже, минають роки (зокрема й 175-та річниця із дня народження І. О. Сікорського, що припала на 2017 р.), його психолого-педагогічній спадщині присвячують усе нові й нові статті та дисертації[4], але ледь не найрозлогіший перелік представників психологічної науки, на яких вплинула праця Сікорського «О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста», нам вдалося знайти все ж таки не у новітніх дослідженнях, а в роботі його сучасника Василя Вахтерова (1853–1924). Радіючи тому, що наприкінці XIX ст. педагогіка вступила

[1] Див., напр., навчально-методичний посібник із педагогічної психології, розміщений на сайті, на якому значну частину матеріалів становлять підручники та посібники для школярів: http://www.subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/2.html.

[2] «Anveules d'hygiène publique eu Belgique. Novembre 1879; The Journal of Education. July 1880. London» (Сикорский, 1900, с. 32). Якщо згаданий Сікорським французький варіант цього тексту широко відомий і багато цитований (Sikorski, 1879), то про наявність англійського перекладу є лише поодинокі заяви, але ані самого тексту, ані цитат із нього знайти ніде не вдалося. До речі, якщо такий переклад все ж таки був опублікований, не виключено, що йшлося не про англійське, а *новоанглійське* видання – у заснованому у 1875 р. при школі освіти Бостонського університету (м. Бостон, штат Массачусетс, Нова Англія, США) журналі саме з такою назвою («The Journal of Education»). Що ж стосується заяви Нікольської, згідно з якою статтю було опубліковано у Бельгії, то це точно помилка. Її ймовірна причина – опис місця публікація французького варіанта статті, запропонований самим Сікорським (Annales d'Hygiene publique et de medicine legale *en Belgique* (курсив наш. – *В. М.*)), який може дещо дезорієнтувати. Насправді йшлося про публікацію у французькому журналі «Annales d'hygiène publique et de médecine légale» матеріалів доповіді, зробленої в Бельгії (докладніше про це – нижче).

[3] До речі, наведений цими дослідниками перелік дослідників втоми у дітей є простою цитатою із статті іншого автора, опублікованої ще за часів СРСР.

[4] Докладніше про це: (Менжулін, 2017).

на шлях експериментальних досліджень, цей відомий освітянин зазначив, що «начало таких исследований надо отнести к 1879 г., когда русский психиатр и педагог проф. Сикорский обнародовал свои первые экспериментально-педагогические исследования о школьном утомлении. Следующие затем работы Лая появились в печати в 1896 г., и с тех пор труды по экспериментальной педагогике мы встречаем у немцев (Бургерштейн, Мейман, Фуш, Пфейфер и др.), у французов (Бине и Анри), у американцев (Галл и др.), у итальянцев (Пиццоли и др.) и у нас, в России (Нечаев и др.)» (Вахтеров, 2018, с. 248).

Найімовірніше, В. Вахтеров знав із цього приводу ще чимало, але в його роботі більш нічого корисного для нашого дослідження знайти не вдалося. Взагалі, до недавніх часів видавалося, що через важкодоступність першоджерел намагання просунутися у вивченні того, як сприймалася наукова діяльність Сікорського в масштабах світової науки, вимагатиме дуже великих зусиль. Так, ідеться про дуже спеціалізовані наукові дискусії, сліди яких, враховуючи окреслену вище географію їх поширення, треба шукати у публікаціях, що виходили давно, різними мовами, у різних країнах і навряд чи перевидавалися у ближчі до нас часи. Тим не менш, як ми спробуємо показати нижче, застосування сучасних пошукових інструментів, причому таких, що нерідко розміщені у відкритому доступі, приносить несподівано вагомі результати.

Щоб краще зрозуміти, як сприймали Сікорського різні дослідники і які саме його праці викликали найбільший інтерес, ми створили на Інтернет-платформі «Google Scholar» («Google Академія») персональний профіль Івана Олексійовича Сікорського[1]. Незважаючи на те, що цей інструмент розрахований на пошук інформації стосовно сучасних авторів та публікацій, а переважна більшість старовинних текстів, у яких цитувалися праці Сікорського, досі не є в онлайн-доступі (і, відповідно, взагалі не індексуються пошуковою системою Google), його персональні показники виявилися доволі великими. Станом на 12 липня 2018 р. Google Scholar знайшов у світовій мережі Інтернет 1176 посилань на праці Сікорського. Базуючись виключно на цих даних (звісно, доволі обмежених), Google Scholar встановив, що його загальний *h-індекс* (індекс Гірша з урахуванням усіх проіндексованих посилань на його праці, незалежно від того, в які роки ці посилання робилися) дорівнює 16 (за останні 5 років – 10), а *i10-індекс* (тобто кількість праць, які цитуються 10 та більше разів) – 34 (за останні 5 років – 13).

Зрозуміло, із усіх посилань, знайдених системою Google Scholar, переважна більшість – це посилання на російськомовні праці Сікорського, зроблені у російсько- та україномовних текстах. Докладний аналіз динаміки усієї сукупності цих посилань може стати предметом окремої розвідки. З огляду на тему цієї статті інтерес становить передусім той факт, що Google Scholar встановив наявність в Інтернеті інформації майже про усі праці Сікорського, про які нам достеменно відомо, що вони були опубліковані іншими мовами[2]. Кількісний та якісний аналіз[3] відповідних посилань дає доволі цікаві результати. Спробуємо зупинитися на кожній із цих праць – у порядку зростання їхнього рейтингу цитування у Google Scholar.

Серед залучених до обрахунку праць Сікорського найменш популярною видається стаття, присвячена психопатичній літературі. Попри наявну у її назві заявку на значну наукову новизну («Психопатическая литература как материал для установления новой клинической формы – Jdiophrenia paranoides»), німецькомовний варіант цієї статті (Sikorski, 1903) виявився порівняно нецікавим для колег автора. Так, в Інтернеті можна знайти посилання і на нього (див., напр.: (Ginneken, 1907, с. 30)), однак Google Scholar, на відміну від інших іншомовних текстів Сікорського, саме на цей не знайшов жодного посилання. Небагато посилань (два) вдалося знайти і на оригінальний російський варіант (Сикорский, 1902)[4]. Так само лише два посилання знайшов Google Scholar і у випадку з франкомовною статтею Сікорського «Психічний розвиток дитини» («Le développement psychique de l'enfant»), що

[1] Див.: https://scholar.google.com.ua/citations?user=keL59XgAAAAJ&hl=ru&authuser=1. Не виключено, що за допомогою такого пошукового інструменту, як Google Scholar, можна також розширити наші уявлення стосовно того, як сприймали та продовжують сприймати у світі праці інших представників вітчизняної інтелектуальної традиції минулого, зокрема й тих філософів та науковців, які, подібно Іванові Сікорському, мали стосунок до Київської духовної академії.

[2] Окрім франкомовної статті про хворобливу психіку з психологічного погляду (Sikorsky, 1912) та вже згадуваного англійського перекладу статті про розумову втому у дітей, наявність якого підтвердити поки не вдалося. Існує також інформація, що деякі праці Сікорського видавалися ще й угорською та чеською (Менжулин, 2004, с. 394), однак їх пошуки теж поки нічого не дали.

[3] Навіть відтворення точного бібліографічного опису у випадку з багатьма із знайденими Google Scholar старими публікаціями виявляється доволі складним завданням. Ще важче буває добратися до їхнього змісту. Однак за допомогою таких ресурсів, як, скажімо, Google Search, Google Books, JSTOR, HOLLIS, Internet Archive тощо, багато чого все ж таки вдається знайти (зрозуміло, лише за умов проявлення дослідницького терпіння та наполегливості).

[4] Докладніше про цю доповідь: (Менжулин, 2004, с. 299–302).

була опублікована у 1885 р. у журналі «Філософський огляд у Франції та за кордоном» («Revue Philosophique de la France et de l'Étranger») (Sikorski, 1885). Точного російського аналога ця франкомовна стаття, наскільки нам відомо, не мала. Що ж стосується двох знайдених на неї посилань, то одна з них міститься в англомовній публікації 1936 р., точні вихідні дані якої встановити не вдалося, а друга – в іспаномовній статті, автор якої поставив собі за мету скласти якомога повніший перелік праць, опублікованих провідними спеціалістами з психологічного розвитку дитини до 1900 р. (Delval, 1988).

Зрозуміло, подібні результати не слід сприймати як вичерпну інформацію, зокрема як безперечний доказ низького цитування щойно згаданих статей Сікорського. Пошукові можливості Google Scholar зовсім не бездоганні. Наприклад, франкомовна стаття Сікорського 1885 р., присвячена психічному розвитку дитини, багато разів згадується у франкомовній монографії з аналогічної проблематики, виданої буквально по гарячих слідах після неї, а зараз наявної у відкритому доступі в Інтернеті (Perez, 1886). Є посилання на (Sikorski, 1885) і у франкомовній статті із схожою назвою («Психічний розвиток дитини та вплив виховання»), що була опублікована майже 30 років по тому (Grimbert, 1924). Велике значення надавав цій статті Сікорського також відомий вітчизняний психолог та філософ В. В. Зеньковський. Ідеться про працю, яка теж є у відкритому доступі в Інтернеті (Зеньковский, 1924, с. 28, 31). Однак те, чому Google Scholar не помітив наявне в ній згадування про статтю Сікорського, пояснити простіше. Річ у тім, що Зеньковський не дав точного посилання, а лише написав, що питання про зв'язок дитячої гри із пізнанням довколишньої дійсності вперше «осветил Сикорский в своей французской статье о психическом развитии ребенка (Revue philosoph. 1885)» (Зеньковский, 1924, с. 28).

Хоч би там як, але з великою впевненістю можна стверджувати, що рецепція іншої праці Сікорського – його монографії «Душа дитини» – виявилася значно ширшою. Вона стала однією з його найуспішніших праць: уперше побачивши світ у 1901 р., «Душа дитини» потім ще кілька разів перевидавалася російською (зокрема й у пострадянські часи) та німецькою (під різними назвами: (Sikorsky, 1902; Sikorsky, 1908)). Як зазначив сам Сікорський у передмові до її другого російського видання, ця його праця була запроваджена в Німеччині «как учебное пособие в некоторых школах и заведениях, подготовляющих к педагогической деятельности…» (Сикорский, 1909, с. III). Сумарна кількість посилань на різні видання російськомовного варіанта цієї книжки, знайдених Google Scholar, сягає 60 (на дореволюційні видання – 22, сучасні – 38). На німецькі видання знайдено 5 посилань (2 німецькомовні та 3 англомовні). Іншомовні автори цю працю Сікорського згадують у зв'язку із такими проблемами, як фізичний та розумовий розвиток дітей (Dix, 1911), виховання розумово відсталих дітей (Bösbauer, Miklas, & Schiner, 1909)[1], психологічні та патологічні аспекти у розвитку дитячого мовлення (Conradi, 1904). В англомовній статті про феномен ревнощів зазначено, що автор «Душі дитини» помітив наявність цього почуття у дітей вже на першому році життя (Gesell, 1906a, p. 454).

Флоренс Една Метер (1887 – невідомо), одна із перших американських жінок-психологів, у своїй монографії, присвяченій експериментальному вивченню дитячої поведінки за допомогою методу умовних рефлексів (Mateer, 1918), зазначила, що пропри брак інформації щодо російських фахівців із дитячої психології, «Сікорський, мабуть, відомий найбільшою мірою». Посилаючись на перше німецьке видання «Душі дитини» (Sikorsky, 1902) і знаючи, що в Росії книжка з тих пір була перевидана ще двічі, ця дослідниця з жалем констатує, що «через брак перекладу третього [російського] видання немає можливості стверджувати, є в ньому якісь доповнення чи немає». Однак поінформованість щодо «численних змін і доповнень, зроблених у другому виданні», дає змогу американській дослідниці припустити, «що автор не зупинився на досягнутому, а продовжує рухатись у напрямку ідеалу». Єдине зауваження, яке висловлює Ф. Метер на адресу Сікорського, полягає у тому, що він не говорить про теорії, розроблені його співвітчизником Іваном Павловим (Mateer, 1918, p. 26).

У вже згадуваній статті, в якій ідеться про патології у розвитку дитячого мовлення (Conradi, 1904), зустрічаємо посилання на німецький переклад ще однієї монографії Сікорського – про заїкання (Ssikorski, 1891)[2]. Російськомовний

[1] У цій праці (Bösbauer, Miklas, & Schiner, 1909, с. 338) міститься єдине із знайдених нами посилань на друге німецьке видання праці Сікорського (Sikorsky J., 1908).

[2] Було складно знайти посилання на це видання, адже в ньому застосовано доволі несподівану транслітерацію прізвища «Сікорський» – «Ssikorski». В автоматичному режимі Google Scholar його до списку процитованих публікацій Сікорського не зарахував. Довелося долучати вручну. Взагалі, розмаїття іншомовних транслітерацій прізвища Сікорського дуже ускладнює систематизацію інформації про поширення його думок в інших країнах. При виданні його текстів іноземними мовами зустрічаємо аж три варіанти: Sikorsky, Sikorski та Ssikorski. Окрім того, коли в іноземних виданнях або бібліографічних описах згадують російськомовні праці Сікорського, його прізвище іноді транслітерують як Sikorskii.

оригінал цієї праці теж видавався кілька разів – як до революції (Сикорский, 1889), так й у пострадянські часи (Сикорский, 2006). Сумарна кількість знайдених Google Scholar посилань на оригінал не набагато більша, ніж у випадку з «Душею дитини» (68 – «Про заїкання», 60 – «Душа дитини»), однак щодо кількості посилань на німецькомовний варіант монографія «Про заїкання» виявляється вже істотно попереду (13 проти 5 відповідно). На жаль, Google Scholar «побачив» тільки посилання у англомовних публікаціях, хоча можна припустити, що у працях, написаних німецькою, посилань на німецькомовний переклад його книжки мало б бути за визначенням більше.

Разом з тим, Google Scholar дає змогу наочно переконатися в тому, що серед іноземних дослідників інтерес до праці Сікорського про заїкання має стійкий і довготривалий характер. Найдавніше із знайдених посилань міститься у статті, виданій ще на початку XX ст. Викладаючи свої погляди стосовно помилок при письмі у дітей, її автор (який також писав про Сікорського і у вже згадуваній нами статті про ревнощі) не лише посилається на дані, представлені у монографії Сікорського про заїкання, а й називає її автора «авторитетом щодо мовленнєвих дефектів» (Gesell, 1906, p. 402). На цю працю доволі регулярно посилаються автори монографічних праць з відповідної проблематики (Bluemel, 1935; Ogilvie, 1942, p. 282; Rieber & Brubaker, 1966, p. 17). Зокрема зазначається, що, згідно із спостереженнями Сікорського, однією з найпоширеніших причин заїкання є травматичний (передусім – психічний) шок (Bender, 1939, c. 115), а школярі, які страждають на заїкання, значно частіше припускаються помилок при письмі (Freund, 1966, p. 104). Посилання на монографію Сікорського про заїкання не раз з'являлися і продовжують з'являтися також у статтях, що публікуються у іноземних фахових журналах (Beebe & Froeschels, 1960; Lanyon, 1978; Coppola & Yairi, 1982; Clutter & Freeman, 1984). Найновітніше зі знайдених Google Scholar посилань міститься у статті, присвяченій новому осмисленню прихованого (латентного) заїкання і опублікованій у 2017 р. Вартує уваги і те, що у цій статті викладено результати якісного дослідження, яке передбачало осмислення емпіричних медико-психологічних даних за допомогою етичних теорій одного з найпередовіших філософів XX ст. Мішеля Фуко (Constantino, Manning, & Nordstrom, 2017).

Окрім німецького перекладу монографії «Про заїкання», 13 посилань у Google Scholar має також французький переклад статті Сікорського «Про розвиток мовлення у дітей» («Du développement du langage chez les enfants»)[1]. Її оригінал (Сикорский, 1882) було надруковано в газеті, яку видавав видатний російський лікар та організатор медицини Сергій Боткін (1832–1889), а переклад (Sikorsky, 1883) – у журналі, що видавався під керівництвом Жан-Мартена Шарко (1825–1893) – одного із лідерів тодішньої світової неврології, до якого незабаром (у 1885 р.) прибув для проходження доленосного стажування майбутній засновник психоаналізу Зиґмунд Фройд (1856–1939). Російська версія праці «Про розвиток мовлення у дітей» стала однією із найбільш цитованих статей Сікорського в Google Scholar: на поточний момент на неї знайдено 26 посилань[2], трошки більше (по 29) мають лише ще 2 статті (докладніше про них див. нижче), а ще більше (від 37 до 110) – виключно монографії. Оскільки серед знайдених посилань на французький переклад статті про розвиток мовлення у дітей превалюють англомовні праці, можна припустити, що певної кількості посилань, що явно зустрічалися й у роботах французьких авторів, Google Scholar просто не зміг знайти.

Як і у випадку із німецьким перекладом книжки Сікорського про заїкання, посилання на французький переклад статті про дитяче мовлення можна знайти у працях, що написані у різних форматах і належать до різних епох. Найдавніша з них була опублікована ще у XIX ст. (Wilson, 1898). На початку XX ст. в «Американському журналі психології» («The American Journal of Psychology») на неї послався автор статті, підписаної лише ініціалами (H. G. S., 1903). Оскільки в цій статті йшлося про розвиток досліджень щодо дитячої психології у Кларківському університеті, є всі підстави вважати, що її автором був Ґренвіл Стенлі Холл (Granville Stanley Hall) (1846–1924) – один із найвідоміших та найбільш цитованих американських психологів, президент Кларківського університету (Массачусетс, США) та Американської психологічної асоціації, організатор епохального першого візиту З. Фройда та інших піонерів психоаналізу (Карла Ґустава Юнґа, Ернеста Джонса, Шандора

[1] Правда, в обох випадках, Google Scholar рахує не зовсім точно. Якщо вилучити помічені нами повтори та помилки, тобто зарахування до індексу цитування текстів, у яких, як вдалося з'ясувати, відповідного посилання насправді немає, посилань на кожну з праць буде по 12. Аналогічні відхилення мають місце й у випадку з посиланнями на інші публікації. Але оскільки погрішність є не дуже великою, далі ми наводитимемо самі ті числові показники, які пропонує Google Scholar. На загальну динаміку вони істотно не впливають.

[2] Як і у випадку з російським варіантом статті Сікорського про розумову втому у школярів, посилання зазвичай роблять не на важкодоступне оригінальне видання (Сикорский, 1882), а на доступніше перевидання: (Сикорский, 1900a).

Ференці) до США, що відбувся у 1909 р.[1] Неодноразово згадувала Сікорського психолог із Фордхамського університету Доротея Маккарті (McCarthy, 1929; McCarthy, 1960). У посібнику з дитячої психології, що перевидавався у США кілька разів, Сікорського згадують одразу у двох розділах, автором одного з яких є знов-таки Д. Маккарті (McCarthy, 1933), а другого – ще одна американська жінка-психолог, що займалася розробкою технік тестування розумового розвитку дітей (зокрема IQ-теста), – Флоренс Гуденаф (1886–1959) (Goodenough, 1933). Про те, що Сікорський, продовживши лінію, започатковану низькою німецьких дослідників, став одним із піонерів у вивченні дитячого мовлення, також зазначено у працях: (Leopold, 1948, p. 2; Spencer & Marschark, 2006, p. 6). Наприкінці XX – на початку XXI ст. робота Сікорського про розвиток мовлення у дітей (окремо або поряд з іншими його роботами щодо психології дитинства) згадувалася принаймні ще кілька разів, зокрема й у публікаціях французькою та португальською (Бразилія) мовами: (Davis, 1969; McCawley, 1978; Delval, 1988; Abaurre, 2001; Oderic Delefosse, 2010).

Отже, на усі вище проаналізовані іншомовні публікації Сікорського Google Scholar знайшов сумарно 32 посилання. Однак залишився ще один його доволі невеличкий текст, що був опублікований закордоном найраніше. Йдеться навіть не про статтю, а про скорочений виклад тексту доповіді про розумову втому у школярів («Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux intellectuels chez les enfants de l'âge scolaire»), яку Сікорський прочитав 18 жовтня 1879 р. на щорічних загальних зборах Королівського товариства публічної медицини Бельгії (Sikorski, 1879). Саме ця доповідь принесла йому (тоді ще навіть не професору, завідувачу кафедри, а просто 37-річному доктору медицини) реноме дослідника світового масштабу. Не виключено, що його подальші досягнення на міжнародній арені можна розглядати як успішний розвиток цього першого резонансного виступу. І саме ця іноземна публікація Сікорського отримала, за підрахунками Google Scholar, найбільшу кількість цитувань у працях його іноземних колег – 26. На відміну від інших публікацій, де кількість посилань на перекладений варіант істотно відставала від кількості посилань на оригінал, у випадку з текстом про розумову втому російський варіант[2] отримав лише на 3 посилання більше (29). Причому, якщо взяти до уваги, що йдеться про порівняно невеликий текст, це все одно дуже високий результат, адже, як ми вже зазначали, показник у 29 посилань має лише ще одна, дуже гостросюжетна російськомовна стаття Сікорського[3], а більше ніж 29 – тільки російськомовні варіанти його монографій.

Значну частину знайдених Google Scholar посилань на французький текст Сікорського про розумову втому у школярів зроблено в тому чи тому історичному контексті. Останнім часом, наприклад, з'явилося кілька посилань у статтях, зосереджених на таких політично забарвлених історико-наукових темах, як розробка технік тестування розумових здібностей у СРСР у 1920-ті рр. (Leopoldoff, 2014) або з'ясування питання, як вплинув на російську та радянську психіатрію той факт, що з 1886 до 1891 рр. відповідною кафедрою Дерптського (зараз – Тартуського) університету керував видатний німецький лікар Еміль Крепелін (1856–1926) (Engmann & Steinberg, 2017). Цілком природно, що текст про психологічні процеси у школярів згадується також у оглядових статтях, присвячених безпосередньо історії дитячої психології (Dennis, 1949; Delval, 1988). Інтерес становить таблиця, побудована автором однієї з них (Delval, 1988) з метою відобразити строго по роках основні події, що мали місце в історії дитячої психології до 1900 р. За цією таблицею, однією з головних подій у 1879 р. стала публікація доповіді Сікорського про розумову втому у школярів (Delval, 1988, p. 106). Згідно з цією ж таблицею, найважливішими подіями в історії світової дитячої психології у подальші роки ставали також і дві наступні франкомовні публікації Сікорського – вже розглянуті нами статті про розвиток мовлення та психіки у дітей (Sikorsky, 1883; Sikorski, 1885)[4].

Тим не менш безпосередньо про *наукову першість* Сікорського зарубіжні автори говорять саме у зв'язку з його найпершою міжнародною публікацією, тобто французькою публікацією 1879 р. про розумову втому у дітей. Фактично, цей дебют одразу зробив його живим класиком. Адже ще за тих часів, коли він сам був ще у розцвіті сил, його колега із США вже констатував,

[1] Враховуючи оригінальне написання прізвища цього американського вченого (Hall), є усі підстави припустити, що саме його також мав на увазі Вахтеров, говорячи, що «труды по экспериментальной педагогике мы встречаем… у американцев (Галл др.)» (див. вище).

[2] Не оригінал (Сикорский, 1879), який і нам знайти не вдалося, а його значно поширеніше та доступніше перевидання: (Сикорский, 1900).

[3] Надзвичайно резонансна стаття, в якій Сікорський виступив у ролі експерта масового самогубства старообрядців, що мало місце наприкінці XIX ст. біля Тирасполя. Докладніше про це див., напр.: (Менжулин, 2004, с. 237–245).

[4] Правда, автор таблиці помилково вважає, що стаття про розвиток дитячого мовлення була опублікована не у 1883 р., а у 1884 р. (Delval, 1988, p. 160).

що «російський психіатр Сікорський – перший, хто влаштував дослідження та вимірювання розумової втоми чисто об'єктивними методами. Це було двадцять років тому. Але розпочата тоді робота, здебільшого впродовж останніх десяти років, знаходить продовження у все більшій кількості досліджень у Німеччині, Франції, Італії та Австрії» (Lukens, 1899, p. 21). У своїй монографії, присвяченій вимірюванню мінливих показників, видатний американський дослідник, «батько американської антропології» Франц Боас (1858–1942) назвав тест, опублікований Сікорським у 1879 р., «першою спробою об'єктивного вимірювання розумової втоми» і зазначив, що у подальшому його методом скористалась ціла низка західних вчених (Boas, 1906, p. 83) [1]. Про внесок Сікорського у розвиток експериментального вивчення феномену втоми говориться також і в інших джерелах (Yoakum, 1909; Offner, 1928, p. 1). На тому, що Сікорський був першим дослідником, який зайнявся вивченням втоми саме у школярів, наголошується у книжці, присвяченій огляду публікацій з психології у Каліфорнійському університеті (University of California, 1916, p. 14).

Доволі розгорнуто висловився щодо внеску Сікорського і такий провідний фахівець з дитячої психології тих часів, як професор Женевського університету Едуард Клапаред (1873–1940). Він наголошував, що Росії є чим пишатися, бо вона «має Сікорського, із Києва, одного із піонерів експериментальної педагогіки», того самого Сікорського, «який своїм славетним дослідженням стосовно засобів вимірювання інтелектуальної втоми у школярів, опублікованим у 1879 р. в "Анналах публічної гігієни" (Париж)», ініціював експериментування у школі. Добре знаючи загальну ситуацію з розвитком педагогіки та дитячої психології в Росії, Клапаред також висловив здивування від того, що навіть у рідних краях Сікорського започаткований ним підхід довгий час залишався незапитаним, а певний прогрес у цьому плані почав простежуватися лише на початку XX ст., у зв'язку із діяльністю такого впливового представника експериментальної педагогіки вже наступного покоління, як Олександр Нечаєв (1870–1948) (Claparède, 1911, pp. 28–29). Про ймовірну першість Сікорського у застосуванні експериментального методу до вивчення втоми говорить також і автор великого дослідження з психології цього феномену, зовсім нещодавно опублікованого англійською (Hockey, 2013, p. 61) і вже доступного в італійському перекладі (Hockey, 2017).

Як ми вже зазначали вище, говорячи про світовий контекст наукових розвідок Сікорського, дослідники з країн колишнього СРСР згадують таких видатних іноземних психологів, як А. Біне та Е. Торндайк. Однак робиться це або суто декларативно (перетини були, але не вказується, на якому саме ґрунті), або у зв'язку з іншою проблематикою (скажімо, проблемою обдарованості), або у суперечливій формі (одні автори стверджують, що Сікорський – засновник експериментального підходу до вивчення втоми у дітей, тоді як Біне навіть немає серед його послідовників, тоді як у інших Сікорський – лише один із розробників цього підходу, що згадується у загальному переліку після Біне). Аналіз знайдених Google Scholar іноземних публікацій, в яких є посилання на французький текст Сікорського 1879 р., дає змогу істотно покращити розуміння того, яка саме взаємодія мала місце.

Що стосується Е. Торндайка, то він згадував Сікорського щонайменше двічі. У монографії «Розумова робота і втома та індивідуальні відмінності та їхні причини» він просто включив відповідну працю російського колеги у загальний список літератури (Thorndike, 1914, p. 397). Однак у виданій того ж року книжці «Освітня психологія: скорочений курс» ідеться про дуже серйозну дискусію. Першим із дюжини експериментальних досліджень втоми, що проводилися до нього, Торндайк згадує саме дослідження Сікорського. Останній, «тестуючи на здатність писати під диктовку тих самих дітей, але спочатку до занять, а потім – після їх закінчення, знайшов, що… під час другого тестування помилок було приблизно на третину більше» (Thorndike, 1914a, p. 307). Однак, на думку Торндайка, властива Сікорському та іншим дослідникам (таким, скажімо, як Фридрих [2]), готовність приймати кількість помилок за прямий показник втоми [3] є дещо легковажною (careless) (Thorndike, 1914a, p. 309). Окрім того, він наполягає на тому, що коли діти проходять однакове тестування як до занять, так і після їх завершення, не враховується ефект практики та новизни. За результатами

[1] Боас і сам здійснював експериментальні дослідження щодо розумової втоми дітей (Thorndike, 1914a, p. 307). До речі, Франц Боас став одним із перших і найрішучіших борців із расистською антропологією – на той час цілком легальною складовою академічного дискурсу, у розробці якої активну участь брав Сікорський. Докладніше про це див.: (Менжулин, 2004, с. 316–324; Могильнер, 2008).

[2] Йдеться про автора статті: (Friedrich, 1897).

[3] Торндайк викладає точку зору Сікорського правильно: збільшення кількості помилок після занять останній інтерпретував як показник втоми. Натомість помиляється сучасний дослідник, згідно з яким Сікорський нібито «винайшов, що тести-диктанти, що проводилися наприкінці шкільного дня, виконувалися навіть краще, ніж на його початку» (Hockey, 2013, с. 61).

власного дослідження, під час якого дітям ніколи не давали однакові тестові завдання, Торндайк дійшов висновку, що ефективність розумової діяльності школярів є «по суті такою самою під кінець занять, як і на початку» (Thorndike, 1914a, p. 311). Це, правда, не означає, що він визнав дослідження Сікорського абсолютно помилковим. Навпаки, за його словами, «якщо ми врахуємо умови експериментів та замінимо часткові показники ефективності на адекватні, явний конфлікт між результатами Сікорського і Фридриха, з одного боку, й Болтона[1] та Торндайка, з іншого, перетворюється на гармонію. Насправді у пізні [часові] періоди [дитячий розум] працює лише трошки краще або трошки гірше, ніж у ранні» (Thorndike, 1914a, p. 313).

До речі, той факт, що Торндайк вирішив завершити свою заочну, але доволі гостру дискусію із Сікорським у такому миролюбному тоні, зовсім не обов'язково розглядати як жест примирення з позиції сили. Якщо взяти до уваги загальний фаховий контекст, то виявиться, що сильну позицію посідав скоріше Сікорський. Так, скажімо, вже згадуваний швейцарський фахівець із дитячої психології Е. Клапаред, говорячи про експериментальні дослідження щодо тривалості відпочинку, необхідного для відновлення ефективної розумової діяльності, визнавав, що з цього приводу згоди серед фахівців немає. Однак якщо серед прихильників погляду, згідно з яким після закінчення уроків втома зростає, він згадав, окрім Сікорського, ще цілу низку вчених («Burgerstein, Laser, Holmes, & Co»), то захисником альтернативної думки був названий один лише Торндайк (Claparède, 1911, p. 303)[2].

Ба більше, якщо говорити про розвиток експериментальних методів вивчення втоми в цілому, то серед продовжувачів справи Сікорського було ще кілька психологів із доволі гучними іменами. Як зазначав уже згадуваний Ф. Боас, метод тестування дитячої розумової активності шляхом написання диктантів, започаткований Сікорським ще у 1879 р., у подальшому використовували такі дослідники, як Ерн (Oern), Гьопфнер (Höpfner), Фридрих (Friedrich), «та вважали найкращим Анрі [Henri] та Біне [Binet]» (Boas, 1906, с. 83). Про те, що останні два автори віддавали однозначну перевагу саме методу Сікорського, зазначав і інший тодішній іноземний фахівець (Lukens, 1899, с. 21). Західні дослідники не забувають про цей ідейний зв'язок і тепер (Andrieu & Nicolas, 2004, p. XIV; Nicolas & Makowski, 2016).

Тим не менш для багатьох вітчизняних фахівців, скоріш за все, буде сюрпризом дізнатись, що у монографії з розумової втоми, написаної славетним французьким психологом Альфредом Біне у співавторстві з Віктором Анрі (Binet & Henri, 1898), розгляду підходу, який започаткував Сікорський і взяли на озброєння Гьопфнер і Фридрих, було присвячено окремий підрозділ («Метод диктовок», Глава V. «Експерименти в школах»). Принаймні нам не вдалося знайти про це жодного згадування в україномовних та російськомовних джерелах. Це особливо дивно, зважаючи на те, що, окрім французького оригіналу, існує також і російський переклад (із певними змінами та доповненнями, внесеними В. Анрі як його редактором) (Бине & Анри, 1899)[3]. З одним із його екземплярів (тим, що входив до особистої бібліотеки Сікорського) можна ознайомитись у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. На думку авторів цієї праці, «работа Сикорского показывает, что метод диктовок дает возможность изучать с достаточной тонкостью влияние умственного труда на внимание» (Бине & Анри, 1899, с. 293). Біне та Анрі також привертають увагу до того факту, що своїм дослідженням Сікорський істотно випередив час. Однак якщо в Росії, як помітив Е. Клапаред (див. вище), справа Сікорського чекала на продовження аж два десятиліття, то на Заході затримка виявилася все ж таки дещо меншою: «Хотя работа Сикорского появилась еще в 1879 году, но о ней не вспоминали в течение целых 12-ти лет, и только в 1891 г. принялись снова за экспериментальное изучение вопроса об умственном утомлении учеников» (Бине & Анри, 1899, с. 293–294). Робота Гьопфнера, який першим скористався методом диктовок після Сікорського, підтвердила висновки останнього і показала, що цей метод «может с пользой употребляться в школах» (Бине & Анри, 1899, с. 297). Завершуючи власне дослідження, Біне та Анрі також прямо заявили, що «из различных методов, которые были употребляемы авторами, следует отдать предпочтение методу диктовок» (Бине & Анри, 1899, с. 331)[4].

[1] В. М.: у дослідженні Болтона, на яке посилається Торндайк, також брав участь і згадуваний вище Ф. Боас (Thorndike, 1914a, с. 307).

[2] Викладаючи позицію Тордайка, Клапаред посилається не на згадані нами праці, а на його більш давню статтю (Thorndike, 1900).

[3] Російський переклад видала редакція московського журналу «Вестник воспитания», в якому Сікорський, схоже, мав особливий авторитет. Там публікували не тільки його статті (Сикорский, 1893; Сикорский, 1895), а й присвячений йому (в тому номері – точно лише йому одному) доволі розгорнутий біографічний нарис із портретом (Проф. Иван Алексеевич Сикорский (Биографический очерк), 1895). Між іншим, про цей нарис, як і про особливу повагу до розвідок Сікорського з боку А. Біне, теж мало хто знає. Принаймні посилань на нього нам зустрічати не доводилось. Те саме стосується і поданого у цьому нарисі портрета. Попри дуже обмежену кількість зображень Івана Сікорського, що тиражуються з одного джерела в інше, цей портрет, наскільки нам відомо, ніде ніколи не відтворювався.

[4] Порівняльний аналіз результатів, отриманих Сікорським та самим Біне, знаходимо у: (Boas, 1906, pp. 83–84).

У подальші роки досвідом Сікорського скористалося ще чимало дослідників втоми. Зокрема Google Scholar знайшов посилання на його роботу 1879 р. у статтях (Freeman & Hovland, 1934; Ruckmick, 1940; Rutenfranz & Hellbrügge, 1957), монографіях і наукових посібниках (Offner & Whipple, 1911; Hellbrügge & Rutenfranz, 1966; Sedlák, 1981; Bouati, 1999), написаних науковцями різних країн та історичних часів. Уважний аналіз даних, що представлені в Google Scholar, дає змогу стверджувати, що в сучасній Франції є визнаний фахівець, який ставиться до досвіду Сікорського з особливим пієтетом. Ідеться про почесного професора університету Франсуа Рабле (м. Тур, Франція), співробітника лабораторії вікової психології та адаптації (а до того – лабораторії експериментальної психології) Франсуа Тестю (Francois Testu). По-перше, посилання на роботу Сікорського 1879 р. можна зустріти у різних виданнях його власних праць (див., напр.: (Testu, 2000; Testu, 2008)). По-друге, ця старовинна праця також згадується у двох докторських дисертаціях із психології, захищених порівняно нещодавно у тому самому університеті, під науковим керівництвом того самого Франсуа Тестю. Принципово, що йдеться про дисертації зовсім не з історії психологічної думки, скажімо, в Росії. На Сікорського знайшли необхідним послатися автори актуальних експериментально-психологічних досліджень, одне з яких присвячене вивченню ритмів життя маленької дитини (Anvier, 2003, с. 11), а друге – виявленню оптимальних часових параметрів для водіння автомобіля, причому автор другого дослідження (здавалося б, тематично від досліджень Сікорського значно більш віддаленого) послався на класика психології розумової активності та втоми навіть двічі (Meite, 2009, p. 63, 96).

Подібне стійке та тривале визнання західними фахівцями науково-психологічного доробку Івана Сікорського може здатися несподіваним, але зовсім дивним його не назвеш. Насправді було б значно дивніше, якби усі його наукові досягнення були повністю відкинуті або піддані забуттю суто через загальну неприйнятність його світоглядних настанов та їх політичних маніфестацій. Зводити усю діяльність вченого фактично до одного, нехай і дуже значущого аспекту його біографії (як це часто-густо трапляється у зв'язку із участю Сікорського у справі Бейліса), було б абсолютно антиісторичним. Натомість урахування реального історичного контексту все ставить на свої місця. Саме за тих часів, коли він робив кар'єру на ниві психології, остання прощалася зі звичним образом однієї з умоглядно-метафізичних дисциплін і все рішучіше перетворювалася на самостійну експериментально-досвідну науку. Попри усі наявні у нього світоглядні та ідеологічні шори, Сікорський, як ми побачили вище, виявився одним із найяскравіших та найуспішніших вітчизняних виразників цієї грандіозної хвилі в історії світової науки.

Список посилань

Бине, А., & Анри, В. (1899). *Умственное утомление* (Пер. с фр. Е. Анри; Под ред. В. Анри). Москва: Изд. журн. «Вестник воспитания» (Тип.-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К).

Вахтеров, В. П. (2018). Предметный метод обучения. У В. П. Вахтеров, *Избранные педагогические сочинения* (с. 240–292). Москва: Юрайт. Отримано з https://biblio-online.ru/viewer/F849376C-2C34-4D75-BEEA-8150052B2155/izbrannye-pedagogicheskie-sochineniya#page/240.

Жмудський, О. З. (Ред.). (1959). *Історія Київського університету (1834–1959).* Київ: Видавництво Київського університету.

Зеньковский, В. В. (1924). *Психология детства.* Лейпциг: Сотрудник. Отримано з http://www.xpa-spb.ru/libr/Zenkovskij/psihologiya-detstva-1924-2.html.

Кравцова, Т. О. (2012). Розвиток інклюзивної освіти в історії вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка, 112 (серія: Педагогічні науки),* 203–211.

Лутфуллін, В. С., Іноземцев, В. А., & Пилипенко, С. В. (2017). Нормування навчальної діяльності як чинник збереження здоров'я школярів і студентів. *ScienceRise: Pedagogical Education, 5* (13), 22–27. doi:10.15587/2519-4984.2017.102784.

Мазяр, О. В. (2013). Особливості концептуального взаємозв'язку положень І. О. Сікорського з сучасними теоріями обдарованості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Т. XII. Психологія творчості, Вип. 16,* 225–231.

Менжулин, В. И. (2004). *Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии.* Київ: Сфера.

Менжулін, В. І. (2016). Релігія у житті психіатра: за матеріалами біографії почесного члена Київської духовної академії Івана Сікорського. В М. Л. Ткачук (Упоряд. і відп. ред.), *Біографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії: збірник наукових праць* (с. 122–143). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Менжулін, В. І. (2017). Постать і спадщина почесного члена Київської духовної академії Івана Сікорського: сучасні інтерпретації. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, *192,* 73–78.

Могильнер, М. (2008). *Homo imperii: История физической антропологии в России (конец XIX – начало XX вв.).* Москва: Новое литературное обозрение.

Никольская, А. А. (2001). *Возрастная и педагогическая психология.* Дубна: Феникс+.

Проф. Иван Алексеевич Сикорский (Биографический очерк). (1895). *Вестник воспитания, 3*, 291–295.

Сикорский, И. А. (1879). О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста. *Здоровье, 104*.

Сикорский, И. А. (1882). О развитии речи у детей. *Еженедельная клиническая газета, изд. проф. Боткиным*.

Сикорский, И. А. (1889). *О заикании.* Санкт-Петербург: Издание Карла Риккера.

Сикорский, И. А. (1893). Жизненный вопрос нервной гигиены. *Вестник воспитания,* 1, 138–154.

Сикорский, И. А. (1895). Нечто из психологии детства. *Вестник воспитания, 3,* 1–30.

Сикорский, И. А. (1900). О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста. В И. А. Сикорский, *Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены в пяти книгах. Книга вторая (Статьи по вопросам воспитания)* (с. 32–42). Киев; Харьков: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона.

Сикорский, И. А. (1900а). О развитии речи у детей. В И. А. Сикорский, *Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены в пяти книгах. Книга вторая (Статьи по вопросам воспитания)* (с. 135–168). Киев: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона.

Сикорский, И. А. (1902). Русская психопатическая литература, как материал для установления новой клинической формы – Jdiophrenia paranoides (Сообщение, сделанное в заседании Киевского психиатрического Общества 13 марта минувшего 1901 г.). *Вопросы нервно-психической медицины, 7* (1), 5–48.

Сикорский, И. А. (1909). *Душа ребенка (с кратким описанием души животных и души взрослого человека, с 17 рисунками)*. Киев: Тип. С. В. Кульженко.

Сикорский, И. А. (2006). *Заикание.* Москва: АСТ: Астрель: Транзиткнига.

Abaurre, M. B. (2001). Dados da escrita inicial: indícios da construção da hierarquia de constituintes silábicos? In C. L. Hernandorena (Ed.), *Aquisição de língua materna e de língua estrangeira* (pp. 63–85). Pelotas: EDUCAT/ALAB. Retrieved from http://www.abralin.org/abralin2007/instituto/cursos/material/abaurre2.doc.

Anvier, B. J. (2003). *Localisation et re perage temporel des moments forts de la journee du jeune enfant: effets de l'adjonction d'indications visuelles des "temps forts" données par la montre prim'time (These pour obtenir le grade de docteur de l'universite de Tours).* Retrieved from http://baptiste.janvier.free.fr/these/these1.pdf.

Andrieu, B., & Nicolas, S. (2004). Préface des éditeurs. Présentation de l'ouvrage de Binet et Henri (1898). In A. Binet, & V. Henri, *La fatigue intellectuelle* (pp. V–XXV). l'Harmattan.

Beebe, H., & Froeschels, E. (1960). Symptomatology in stuttering. An aid to the case history. *Aktuelle Probleme der Phoniatrie und Logopädie / Current Problems in Phoniatrics and Logopedics, 1*, 179–183.

Bender, J. F. (1939). *The personality structure of stuttering, with special reference to college male stutterers.* New York, Chicago: Pitman publishing corporation.

Binet, A., & Henri, V. (1898). *La fatigue intellectuelle (Bibliothèque de pédagogie et de psychologie).* Paris: Schleicher frères.

Bluemel, C. S. (1935). *Stammering and allied disorders.* Oxford, England: Macmillan.

Boas, F. (1906). *The measurement of variable quantities.* New York: The Science Press.

Bösbauer, H., Miklas, L., & Schiner, H. (1909). *Handbuch der Schwachsinnigenfürsorge mit besonderer Berücksichtigung des Hilfsschulwesens. Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage.* Karl Graeser & K°: Wien, Leipzig.

Bouati, N. (1999). *Chronopsychologie des personnes âgées.* Paris: Editions L'Harmattan.

Claparède, E. (1911). *Experimental pedagogy and the psychology of the child* (Trans. M. Louch, & H. Holman). New York, London: Longmans, Green and E. Arnold.

Clutter, M. H., & Freeman, F. J. (1984). Stuttering: The six blind men revisited. *Journal of Fluency Disorders, 9* (1), 89–92. doi: http://dx.doi.org/10.1016/0094-730X(84)90010-X.

Conradi, E. (1904). Psychology and Pathology of Speech-Development in the Child. *The Pedagogical Seminary, 11* (3), 328–380. doi: https://doi.org/10.1080/08919402.1904.10534103.

Constantino, C. D., Manning, W. H., & Nordstrom, S. N. (2017). Rethinking covert stuttering. *Journal of Fluency Disorders, 53*, 26–40. doi: https://doi.org/10.1016/j.jfludis.2017.06.001.

Coppola, V. A., & Yairi, E. (1982). Rhythmic speech training with preschool stuttering children. *An experimental study Journal of Fluency Disorders, 7* (4), 447–457. doi: https://doi.org/10.1016/0094-730X(82)90020-1.

Davis, F. (September 1969 p.). How to read body language. *Glamour*, 208–274.

Delval, J. (1988). Sobre la historia del estudio del niño [On the History of Child Development Studies]. *Infancia y Aprendizaje / Journal for the Study of Education and Development, 11* (44), 59–107. doi: https://doi.org/10.1080/02103702.1988.10.

Dennis, W. (1949). Historical beginnings of child psychology. *Psychological Bulletin, 46* (3), 224–235. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0061706.

Dix, K. W. (1911). *Körperliche und geistige Entwicklung eines Kindes. 1. Heft: Die Instinktbewegungen der ersten Kindheit. An der Hand eines biographischen Tagebuches.* Leipzig: Ernst Wunderlich.

Engmann, B., & Steinberg, H. (2017). Die Dorpater Zeit von Emil Kraepelin – Hinterließ dieser Aufenthalt Spuren in der russischen und sowjetischen Psychiatrie? [Emil Kraepelin's time in Dorpat – Did this stay made marks in Russian and Soviet psychiatry?]. *Fortschritte der Neurologie-Psychiatrie, 85* (11), 675–682. doi: DOI: 10.1055/s-0043-106049.

Freeman, G. L., & Hovland, C. I. (1934). Diurnal variations in performance and related physiological processes. *Psychological Bulletin, 31* (10), 777–799. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0071917.

Freund, H. (1966). *Psychopathology and the problems of stuttering, with special consideration of clinical and historical aspects (American lecture series; publication no. 641).* Springfield, Ill.: C. C. Thomas.

Friedrich, J. (1897). Untersuchungen über die Einflüsse der Arbeitsdauer und der Arbeitpausen auf die geistige Leistungsfâhigkeit der Schulkinder. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane, 13*, 1–53.

Gesell, A. L. (1906). Accuracy in Handwriting, as Related to School Intelligence and Sex. *The American Journal of Psychology, 17* (3), 394–405. doi: 10.2307/1412252.

Gesell, A. L. (1906a). Jealousy. *The American Journal of Psychology, 17* (4), 437–496. doi: doi:10.2307/1412347.

Ginneken, J. (1907). *Principes de linguistique psychologique; essai de synthèse (Bibliothèque de philosophie expérimentale; 4).* Paris: M. Rivière; [etc., etc.]. Retrieved from http://ctlf.ens-lyon.fr/t_voirtexte.asp?num=1140&fic=5311_fr_Ginneken_T01&aut=Ginneken,%20Jacobus%20van&txt=1&hd=1.

Goodenough, F. L. (1933). The measurement of mental growth. In C. Murchison (Ed.), *A handbook of child psychology (2nd ed.)* (pp. 303–328). Worcester, Mass.; London: Clark University Press; H. Milford, Oxford University Press.

Grimbert, C. (1924). Développement psychique de l'Enfant et influence de l'Éducation. *Revue de Philosophie, 5*, 490–506.

H.G.S. (1903). Child Study at Clark University. An Impending New Step. *The American Journal of Psychology, 14* (1), 96–106. doi:doi:10.2307/1412220.

Hellbrügge, T., & Rutenfranz, J. (1966). Anhang zu Vor- und Fürsorge für das Schul- und Jugendalter. in *Immunologie Soziale Pädiatrie. Handbuch der Kinderheilkunde* (T. 3, s. 1173–1217). Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978.

Hockey, R. (2013). *The psychology of fatigue: Work, effort and control.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hockey, R. (2017). *Psicologia della fatica: Lavoro, impegno e motivazione.* Edra.

Lanyon, R. I. (1978). Behavioral Approaches to Stuttering. *Progress in Behavior Modification, 6*, 47–83. doi: https://doi.org/10.1016/B978-0-12-535606-0.50008-0.

Leopold, W. F. (1948). The Study of Child Language and Infant Bilingualism. *WORD, 4* (1), 1–17. doi: https://doi.org/10.1080/00437956.1948.11659322.

Leopoldoff, I. (2014). A psychology for pedagogy: Intelligence testing in USSR in the 1920s. *History of Psychology, 17* (3), 187–205. doi: http://dx.doi.org/10.1037/a0035954.

Lukens, H. T. (1899). Mental Fatigue. *American Physical Education Review, 4* (1), 19–29.

Mateer, F. E. (1918). *Child Behavior; a Critical and Experimental Study of Young Children by the Method of Conditioned Reflexes.* Boston: Richard G. Badger.

McCarthy, D. (1929). The vocalizations of infants. *Psychological Bulletin, 26* (11), 625–651. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0072848.

McCarthy, D. (1933). Language development in children. In C. Murchison (Ed.), *A handbook of child psychology (2nd ed.)* (pp. 329–373). Worcester, Mass.; London: Clark University Press; H. Milford, Oxford University Press.

McCarthy, D. (1960). Language Development. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 25* (3), 5–14. doi: 10.2307/1165630.

McCawley, J. D. (1978). Where you can shove infixes. In B. Bell, A. Bell, & J. L. Bybee (Eds.), *Syllables and segments (North-Holland linguistic series; 40)* (pp. 213–221). Amsterdam; New York: North-Holland Pub.

Meite, A. (2009). *Approche Chronopsychologique de la conduite automobile: effet du moment de la journée sur les performances attentionnelles et de conduite simulée selon l'âge, le sexe et la typol. des conducteurs (These pour obt. le grade de doct. de l'univ. F. Rabelai).* Retrieved from http://theses.scd.univ-tours.fr/2009/amadou.meite_2714.pdf.

Nicolas, S., & Makowski, D. (2016). Can Mental Fatigue be Measured by Weber's Compass? Alfred Binet's Answer on the Value of Aesthesiometry (tactile sensitivity) as an Objective Measure of Mental Fatigue. *European Yearbook of the History of Psychology, 2*, 11–46. doi: https://doi.org/10.1484/J.EYHP.5.112940.

Oderic Delefosse, J. M. (2010). *Sur le langage de l'enfant: Choix de textes de 1876 à 1962.* [France]: L'Harmattan Editions.

Offner, M. (1928). *Die geistige Ermüdung; eine zusammenfassende Darstellung des Wesens der geistigen Ermüdung, der Methoden der Ermüdungsmessung und ihrer Ergebnisse speziell für dem Unterricht. 2., verm. und umgearb. Aufl.* Berlin: Reuther & Reichard.

Offner, M., & Whipple, G. M. (1911). *Mental fatigue: A comprehensive exposition of the nature of mental fatigue, of the methods of its measurement and of their results, with special reference to the problems of instruction (Educational psychology monographs).* Baltimore: Warwick & York.

Ogilvie, M. (1942). *Terminology and definitions of speech defects.* New York: Teachers college, Columbia university.

Perez, B. (1886). *La psychologie de l'enfant de trois a sept ans.* Paris: Félix Alcan. Retrieved from http://pubman.mpdl.mpg.de/pubman/item/escidoc:2368470/component/escidoc:2368469/Perez_1886_L%27enfant.pdf.

Rieber, R., & Brubaker, R. (Eds.). (1966). *Speech pathology: An international study of the science.* Amsterdam: North-Holland Publishing Co.

Ruckmick, C. A. (1940). Fatigue in terms of the electrodermal response. *British Journal of Psychology. General Section, 30*, 211–218. doi: 10.1111/j.2044-8295.1940.tb00955.x.

Rutenfranz, J., & Hellbrügge, T. Z. (1957). Über Tagesschwankungen der Rechengeschwindigkeit bei 11jährigen Kindern. *Zeitschrift für Kinderheilkunde, 80* (1), 65–82. doi:https://doi.org/10.1007/BF00448904.

Sedlák, J. (1981). *Pracovní únava.* Praha: Academia.

Sikorski, J. (1879). Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux intellectuels chez les enfants de l'âge scolaire. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale, 2*, 458–464. Retrieved from http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/?cote=90141x1879x02&p=458&do=page.

Sikorsky, J. (1883). Du dévelopment du langage chez les enfants. *Archives de neurologie: revue des maladies nerveuses et mentales / publiée sous la direction de J.-M. Charcot, 6,* 16–18, 319–336.

Sikorski, J. (1885). Le développement psychique de l'enfant. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger, 19*, 241–264; 403–425; 533–554.

Sikorsky, J. (1902). *Die Seele des Kindes nebst kurzem Grundriß der weiteren psychischen Evolution.* Leipzig: J. A. Barth.

Sikorski, J. (1903). Die russische psychopathische Literatur als Material zur Aufstellung einer neuen klinischen Form, der Idiophrenia paranoides. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, 38* (1), 259–277.

Sikorsky, J. (1908). *Die seelische Entwicklung des Kindes; nebst kurzer Charakteristik der Psychologie des reiferen Alters (2. Aufl. ed.).* Leipzig: Barth.

Sikorsky, J. (1912). La mentalité morbide au point de vue psychologique. In *Traité international de psychologie pathologique* (Vol. 3, pp. 37–107). Paris: F. Alcan.

Spencer, P. E., & Marschark, M. (2006). *Advances in the Spoken-Language Development of Deaf and Hard-of-Hearing Children.* New York: Oxford University Press.

Ssikorski, J. (1891). *Ueber das Stottern. Ins Deutsche übertragen unter der Redaction von Dr. V. Hinze.* Berlin: Verlag von August Hirschwald.

Testu, F. (2000). *Chronopsychologie et rythmes scolaires (4e éd. compl.).* Paris: Masson.

Testu, F. (2008). *Rythmes de vie et rythmes scolaires: aspects chronobiologiques et chronopsychologiques.* Issy-les-Moulineaux: Elsevier Masson.

Thorndike, E. (1900). Mental Fatigue. *Psychological Review, 7*, 466–482; 547–579.

Thorndike, E. (1914). *Mental work and fatigue and individual differences and their causes (Educational psychology; v. 3).* New York: Teachers' College, Columbia University.

Thorndike, E. (1914a). *Educational psychology: Briefer course.* New York: Teachers College, Columbia University.

University of California. (1916). *University of California Publications in Psychology* (Vol. 2). Berkeley: University of California press.

Wilson, L. N. (1898). Bibliography of Child Study. *The Pedagogical Seminary, 5* (4), 541–589. doi: https://doi.org/10.1080/08919402.1898.10534035.

Yoakum, C. S. (1909). An experimental study of fatigue. *The Psychological Review: Monograph Supplements, 11* (3), 1–131. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0093027.

References

Abaurre, M. B. (2001). Dados da escrita inicial: indícios da construção da hierarquia de constituintes silábicos? In C. L. Hernandorena (Ed.), *Aquisição de língua materna e de língua estrangeira* (pp. 63–85). Pelotas: EDUCAT/ALAB. Retrieved from http://www.abralin.org/abralin2007/instituto/cursos/material/abaurre2.doc.

Anvier, B. J. (2003). *Localisation et re perage temporel des moments forts de la journee du jeune enfant: effets de l'adjonction d'indications visuelles des "temps forts" données par la montre prim'time (These pour obtenir le grade de docteur de l'universite de Tours).* Retrieved from http://baptiste.janvier.free.fr/these/these1.pdf [in French].

Andrieu, B., & Nicolas, S. (2004). Préface des éditeurs. Présentation de l'ouvrage de Binet et Henri (1898). In A. Binet, & V. Henri, *La fatigue intellectuelle* (pp. V–XXV). l'Harmattan [in French].

Beebe, H., & Froeschels, E. (1960). Symptomatology in stuttering. An aid to the case history. *Aktuelle Probleme der Phoniatrie und Logopädie / Current Problems in Phoniatrics and Logopedics*, *1*, 179–183.

Bender, J. F. (1939). *The personality structure of stuttering, with special reference to college male stutterers.* New York, Chicago: Pitman publishing corporation.

Binet, A., & Henri, V. (1898). *La fatigue intellectuelle (Bibliothèque de pédagogie et de psychologie).* Paris: Schleicher frères [in French].

Binet, A., & Henri, V. (1899). *Umstvennoe utomlenie* (Per. s fr. E. Anri; Pod red. V. Anri) [*The mental fatigue* (Translated by E. Henri; edited by V. Henri)]. Moscow: Izd. zhurn. "Vestnik vospitaniia" [in Russian].

Bluemel, C. S. (1935). *Stammering and allied disorders.* Oxford, England: Macmillan.

Boas, F. (1906). *The measurement of variable quantities.* New York: The Science Press.

Bösbauer, H., Miklas, L., & Schiner, H. (1909). *Handbuch der Schwachsinnigenfürsorge mit besonderer Berücksichtigung des Hilfsschulwesens. Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage.* Karl Graeser & K°: Wien, Leipzig [in German].

Bouati, N. (1999). *Chronopsychologie des personnes âgées.* Paris: Editions L'Harmattan [in French].

Claparède, E. (1911). *Experimental pedagogy and the psychology of the child* (Trans. M. Louch, & H. Holman). New York, London: Longmans, Green and E. Arnold.

Clutter, M. H., & Freeman, F. J. (1984). Stuttering: The six blind men revisited. *Journal of Fluency Disorders, 9* (1), 89–92. doi: http://dx.doi.org/10.1016/0094-730X(84)90010-X.

Conradi, E. (1904). Psychology and Pathology of Speech-Development in the Child. *The Pedagogical Seminary, 11* (3), 328–380. doi:https://doi.org/10.1080/08919402.1904.10534103.

Constantino, C. D., Manning, W. H., & Nordstrom, S. N. (2017). Rethinking covert stuttering. *Journal of Fluency Disorders, 53*, 26–40. doi: https://doi.org/10.1016/j.jfludis.2017.06.001.

Coppola, V. A., & Yairi, E. (1982). Rhythmic speech training with preschool stuttering children. *An experimental study Journal of Fluency Disorders, 7* (4), 447–457. doi: https://doi.org/10.1016/0094-730X(82)90020-1.

Davis, F. (September 1969 p.). How to read body language. *Glamour*, 208–274.

Delval, J. (1988). Sobre la historia del estudio del niño [On the History of Child Development Studies]. *Infancia y Aprendizaje / Journal for the Study of Education and Development, 11* (44), 59–107. doi: https://doi.org/10.1080/02103702.1988.10 [in Spain].

Dennis, W. (1949). Historical beginnings of child psychology. *Psychological Bulletin, 46* (3), 224–235. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0061706.

Dix, K. W. (1911). *Körperliche und geistige Entwicklung eines Kindes. 1. Heft: Die Instinktbewegungen der ersten Kindheit. An der Hand eines biographischen Tagebuches.* Leipzig: Ernst Wunderlich [in German].

Engmann, B., & Steinberg, H. (2017). Die Dorpater Zeit von Emil Kraepelin – Hinterließ dieser Aufenthalt Spuren in der russischen und sowjetischen Psychiatrie? *Fortschritte der Neurologie-Psychiatrie, 85* (11), 675–682. doi: 10.1055/s-0043-106049 [in German].

Freeman, G. L., & Hovland, C. I. (1934). Diurnal variations in performance and related physiological processes. *Psychological Bulletin, 31* (10), 777–799. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0071917.

Freund, H. (1966). *Psychopathology and the problems of stuttering, with special consideration of clinical and historical aspects (American lecture series; publication no. 641).* Springfield, Ill.: C. C. Thomas.

Friedrich, J. (1897). Untersuchungen über die Einflüsse der Arbeitsdauer und der Arbeitpausen auf die geistige Leistungsfähigkeit der Schulkinder. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane, 13*, 1–53 [in German].

Gesell, A. L. (1906). Accuracy in Handwriting, as Related to School Intelligence and Sex. *The American Journal of Psychology, 17* (3), 394–405. doi: 10.2307/1412252.

Gesell, A. L. (1906a). Jealousy. *The American Journal of Psychology, 17* (4), 437–496. doi: 10.2307/1412347.

Ginneken, J. (1907). *Principes de linguistique psychologique; essai de synthèse (Bibliothèque de philosophie expérimentale, 4).* Paris: M. Rivière; [etc., etc.]. Retrieved from http://ctlf.ens-lyon.fr/t_voirtexte.asp?num=1140&fic=5311_fr_Ginneken_T01&aut=Ginneken,%20Jacobus%20van&txt=1&hd=1 [in French].

Goodenough, F. L. (1933). The measurement of mental growth. In C. Murchison (Ed.), *A handbook of child psychology (2nd ed.)* (pp. 303–328). Worcester, Mass.; London: Clark University Press; H. Milford, Oxford University Press.

Grimbert, C. (1924). Développement psychique de l'Enfant et influence de l'Éducation. *Revue de Philosophie, 5*, 490–506 [in French].

H.G.S. (1903). Child Study at Clark University. An Impending New Step. *The American Journal of Psychology, 14* (1), 96–106. doi: 10.2307/1412220.

Hellbrügge, T., & Rutenfranz, J. (1966). Anhang zu Vor- und Fürsorge für das Schul- und Jugendalter. in *Immunologie Soziale Pädiatrie. Handbuch der Kinderheilkunde* (T. 3, s. 1173–1217). Berlin, Heidelberg: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978 [in German].

Hockey, R. (2013). *The psychology of fatigue: Work, effort and control.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hockey, R. (2017). *Psicologia della fatica: Lavoro, impegno e motivazione.* Edra [in Italian].

Kravtsova, T. O. (2012). Rozvytok inkliuzyvnoi osvity v istorii vitchyznianoi ta zarubizhnoi pedahohichnoi dumky [Development of inclusive education in the history of domestic and foreign pedagogical thought]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Vynnychenka, 112 (Pedahohichni nauky),* 203–211) [in Ukrainian].

Lanyon, R. I. (1978). Behavioral Approaches to Stuttering. *Progress in Behavior Modification, 6*, 47–83. doi: https://doi.org/10.1016/B978-0-12-535606-0.50008-0.

Leopold, W. F. (1948). The Study of Child Language and Infant Bilingualism. *WORD, 4* (1), 1–17. doi: https://doi.org/10.1080/00437956.1948.11659322.

Leopoldoff, I. (2014). A psychology for pedagogy: Intelligence testing in USSR in the 1920s. *History of Psychology, 17* (3), 187–205. doi: http://dx.doi.org/10.1037/a0035954.

Lukens, H. T. (1899). Mental Fatigue. *American Physical Education Review, 4* (1), 19–29.

Lutfullin, V. S., Inozemtsev, V. A., & Pylypenko, S. V. (2017). Normuvannia navchalnoi diialnosti yak chynnyk zberezhennia zdorovia shkoliariv i studentiv [Normization of learning activity as a factor in preserving the health of schoolchildren and students] *ScienceRise: Pedagogical Education, 5* (13), 22–27 [in Ukrainian]. doi: 10.15587/2519-4984.2017.102784.

Mateer, F. E. (1918). *Child Behavior; a Critical and Experimental Study of Young Children by the Method of Conditioned Reflexes.* Boston: Richard G. Badger.

Maziar, O. V. (2013). Osoblyvosti kontseptualnoho vzaiemozviazku polozhen I. O. Sikorskoho z suchasnymy teoriiamy obdarovanosti [The specificity of the conceptual interrelation of Ivan Sikorsky's views with contemporary theories of talent]. In *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. XII. Psykholohiia tvorchosti. Vyp. 16*. [*Topical Issues of psychology: The collection of research works of H. S. Kostiuk Institute of psychology of the National academy of pedagogical sciences of Ukraine*]. *Volume XII. Issue 16.* (pp. 225–231). Kyiv: Vydavnytstvo "Feniks" [in Ukrainian].

McCarthy, D. (1929). The vocalizations of infants. *Psychological Bulletin, 26* (11), 625–651. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0072848.

McCarthy, D. (1933). Language development in children. In C. Murchison (Ed.), *A handbook of child psychology (2nd ed.)* (pp. 329–373). Worcester, Mass.; London: Clark University Press; H. Milford, Oxford University Press.

McCarthy, D. (1960). Language Development. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 25* (3), 5–14. doi: 10.2307/1165630.

McCawley, J. D. (1978). Where you can shove infixes. In B. Bell, A. Bell, & J. L. Bybee (Eds.). *Syllables and segments (North-Holland linguistic series; 40)* (pp. 213–221). Amsterdam; New York: North-Holland Pub.

Meite, A. (2009). *Approche Chronopsychologique de la conduite automobile: effet du moment de la journée sur les performances attentionnelles et de conduite simulée selon l'âge, le sexe et la typol. des conducteurs (These pour obt. le grade de doct. de l'univ. F. Rabelai).* Retrieved from http://theses.scd.univ-tours.fr/2009/amadou.meite_2714.pdf [in French].

Menzhulin, V. I. (2004). *Drugoi Sikorskii: neudobnye stranitsy istorii psikhiatrii* [*Another Sikorsky: inconvenient pages of the history of psychiatry*] Kiev: Sfera [in Russian].

Menzhulin, V. I. (2016). Relihiia u zhytti psykhiatra: za materialamy biohrafii pochesnoho chlena Kyivskoi dukhovnoi akademii Ivana Sikorskoho [Religion in the life of a psychiatrist: based on the materials of the biography of Ivan Sikorsky, the honorary member of the Kyiv Theological Academy]. In M. Tkachuk (Red.), *Biohrafichnyi pidkhid u vyvchenni istorii ta spadshchyny Kyivskoi dukhovnoi akademii: zbirnyk naukovykh prats* [M. Tkachuk (Ed.), *Biographical approach in the study of history and heritage of Kyiv Theological Academy: collection of scholarly works*] (pp. 122–143). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" [Kyiv-Mohila Academy"] [in Ukrainian].

Menzhulin, V. I. (2017). Postat i spadshchyna pochesnoho chlena Kyivskoi dukhovnoi akademii Ivana Sikorskoho: suchasni interpretatsii [The figure and heritage of the honorary member of Kyiv Theological Academy Ivan Sikorsky: contemporary interpretations]. *Naukovi zapysky NaUKMA, Filosofiia ta relihiieznavstvo*, *192,* 73–78 [in Ukrainian].

Mogil'ner, M. (2008). *Homo imperii: Istoriia fizicheskoi antropologii v Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.)* [*Homo imperii: a history of physical antropology in Russia (late XIX – early XX century)*]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].

Nicolas, S., & Makowski, D. (2016). Can Mental Fatigue be Measured by Weber's Compass? Alfred Binet's Answer on the Value of Aesthesiometry (tactile sensitivity) as an Objective Measure of Mental Fatigue. *European Yearbook of the History of Psychology, 2*, 11–46. doi: https://doi.org/10.1484/J.EYHP.5.112940.

Nikol'skaia, A. A. (2001). *Vozrastnaia i pedagogicheskaia psikhologiia* [*Age and pedagogical psychology*]. Dubna: Feniks+ [in Russian].

Oderic Delefosse, J. M. (2010). *Sur le langage de l'enfant: Choix de textes de 1876 à 1962.* [France]: L'Harmattan Editions [in French].

Offner, M. (1928). *Die geistige Ermüdung; eine zusammenfassende Darstellung des Wesens der geistigen Ermüdung, der Methoden der Ermüdungsmessung und ihrer Ergebnisse speziell für dem Unterricht. 2., verm. und umgearb. Aufl.* Berlin: Reuther & Reichard [in German].

Offner, M., & Whipple, G. M. (1911). *Mental fatigue: A comprehensive exposition of the nature of mental fatigue, of the methods of its measurement and of their results, with special reference to the problems of instruction (Educational psychology monographs).* Baltimore: Warwick & York.

Ogilvie, M. (1942). *Terminology and definitions of speech defects.* New York: Teachers college, Columbia university.

Perez, B. (1886). *La psychologie de l'enfant de trois a sept ans.* Paris: Félix Alcan. Retrieved from http://pubman.mpdl.mpg.de/pubman/item/escidoc:2368470/component/escidoc:2368469/Perez_1886_L%27enfant.pdf [in French].

Prof. Ivan Alekseevich Sikorskii (Biograficheskii ocherk). (1895). [Prof. Ivan Alekseevich Sikorsky (Biographical sketch). (1895)]. . *Vestnik vospitaniia* 3, 291–295 [in Russian].

Rieber, R., & Brubaker, R. (Eds.). (1966). *Speech pathology: An international study of the science.* Amsterdam: North-Holland Publishing Co.

Ruckmick, C. A. (1940). Fatigue in terms of the electrodermal response. *British Journal of Psychology. General Section, 30*, 211–218. doi: 10.1111/j.2044-8295.1940.tb00955.x.

Rutenfranz, J., & Hellbrügge, T. Z. (1957). Über Tagesschwankungen der Rechengeschwindigkeit bei 11jährigen Kindern. *Zeitschrift für Kinderheilkunde, 80* (1), 65–82. doi: https://doi.org/10.1007/BF00448904 [in German].

Sedlák, J. (1981). *Pracovní únava.* Praha: Academia [in Czech].

Sikorski, J. (1879). Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux intellectuels chez les enfants de l'âge scolaire. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale, 2*, 458–464. Retrieved from http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/?cote=90141x1879x02&p=458&do=page [in French].

Sikorski, J. (1885). Le développement psychique de l'enfant. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger, 19*, 241–264; 403–425; 533–554 [in French].

Sikorski, J. (1903). Die russische psychopathische Literatur als Material zur Aufstellung einer neuen klinischen Form, der Idiophrenia paranoides. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, 38* (1), 259–277 [in French].

Sikorskii, I. A. (1879). O iavleniiakh utomleniia pri umstvennoi rabote u detei shkol'nogo vozrasta [On the phenomena of fatigue in the mental work in school children]. *Zdorov'e, 104* [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1882). O razvitii rechi u detei [Language development in children]. *Ezhenedel'naia Klinicheskaia Gazeta, izd. prof. Botkinym* [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1889). *O zaikanii* [*On the stuttering*]. St. Petersburg: Izdanie Karla Rikkera [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1893). Zhiznennyi vopros nervnoi gigieny [The vital issue of nervous hygiene]. *Vestnik vospitaniia, 1*, 138–154 [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1895). Nechto iz psikhologii detstva [Something from the psychology of childhood]. *Vestnik vospitaniia, 3*, 1–30 [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1900). O iavleniiakh utomleniia pri umstvennoi rabote u detei shkol'nogo vozrasta [On the phenomena of fatigue in the mental work in school children]. In I. A. Sikorskii, I. A. *Sikorskii, Sbornik nauchno-literaturnykh statei po voprosam obshchestvennoi psikhologii, vospitaniia i nervno-psikhicheskoi gigieny v piati knigakh. Kniga vtoraia (Stat'i po voprosam vospitaniia)* [I. A. Sikorskii, *Collection of scientific and literary articles on public psychology, education and neuro-psychic hygiene in five books. Book two (Articles on the issues of education)*] (pp. 32–42). Kiev; Har'kov: Iuzhno-Russkoe knigoizdatel'stvo F. A. Iogansona [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1900a). O razvitii rechi u detei [Language development in children]. In I. A. Sikorskii, *Sbornik nauchno-literaturnykh statei po voprosam obshchestvennoi psikhologii, vospitaniia i nervno-psikhicheskoi gigieny v piati knigakh. Kniga vtoraia (Stat'i po voprosam vospitaniia)*. [I. A. Sikorskii, *Collection of scientific and literary articles on public psychology, education and neuro-psychic hygiene in five books. Book two (Articles on the issues of education)*] (pp. 13–168). Kiev: Iuzhno-Russkoe knigoizdatel'stvo F. A. Iogansona [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1902). Russkaia psikhopaticheskaia literatura, kak material dlia ustanovleniia novoi klinicheskoi formy – Jdiophrenia paranoides (Soobshchenie, sdelannoe v zasedanii Kievskogo psikhiatricheskogo Obshchestva 13 marta minuvshego 1901 g.) [Russian psychopathic literature as a material for the establishment of a new clinical form – Jdiophrenia paranoides (Report made at a meeting of the Kiev Psychiatric Society on March 13, 1901)]. *Voprosy nervno-psikhicheskoi meditsiny, 7* (1), 5–48 [in Russian].

Sikorskii, I. A. (1909). *Dusha rebenka (s kratkim opisaniem dushi zhivotnykh i dushi vzroslogo cheloveka, s 17-iu risunkami)* [*The soul of the child (with a brief description of the soul of animals and the soul of an adult, with 17 figures)*]. Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko [in Russian].

Sikorskii, I. A. (2006). *Zaikanie* [*Stuttering*]. Moscow: AST: Astrel': Tranzitkniga [in Russian].

Sikorsky, J. (1883). Du dévelopment du langage chez les enfants. *Archives de neurologie: revue des maladies nerveuses et mentales / publiée sous la direction de J.-M. Charcot, 6* (16–18), 319–336 [in French].

Sikorsky, J. (1902). *Die Seele des Kindes nebst kurzem Grundriß der weiteren psychischen Evolution.* Leipzig: J. A. Barth [in German].

Sikorsky, J. (1908). *Die seelische Entwicklung des Kindes; nebst kurzer Charakteristik der Psychologie des reiferen Alters (2. Aufl. ed.).* Leipzig: Barth [in German].

Sikorsky, J. (1912). La mentalité morbide au point de vue psychologique. In *Traité international de psychologie pathologique* (Vol. 3, pp. 37–107). Paris: F. Alcan [in French].

Spencer, P. E., & Marschark, M. (2006). *Advances in the Spoken-Language Development of Deaf and Hard-of-Hearing Children.* New York: Oxford University Press.

Ssikorski, J. (1891). *Ueber das Stottern. Ins Deutsche übertragen unter der Redaction von Dr. V. Hinze.* Berlin: Verlag von August Hirschwald [in German].

Testu, F. (2000). *Chronopsychologie et rythmes scolaires (4e éd. compl.).* Paris: Masson [in French].

Testu, F. (2008). *Rythmes de vie et rythmes scolaires: aspects chronobiologiques et chronopsychologiques.* Issy-les-Moulineaux: Elsevier Masson [in French].

Thorndike, E. (1900). Mental Fatigue. *Psychological Review, 7*, 466–482; 547–579.

Thorndike, E. (1914). *Mental work and fatigue and individual differences and their causes (Educational psychology; v. 3).* New York: Teachers' College, Columbia University.

Thorndike, E. (1914a). *Educational psychology: Briefer course.* New York: Teachers College, Columbia University.

University of California. (1916). *University of California Publications in Psychology* (Vol. 2). Berkeley: University of California press.

Vakhterov, V. P. (2018). Predmetnyi metod obucheniia [Subject method of teaching]. In V. P. Vakhterov, *Izbrannye pedagogicheskie sochineniia* (ss. 240–292). Moscow: Izdatel'stvo Iurait. Retrieved from https://biblio-online.ru/viewer/F849376C-2C34-4D75-BEEA-8150052B2155/izbrannye-pedagogicheskie-sochineniya#page/240 [in Russian].

Wilson, L. N. (1898). Bibliography of Child Study. *The Pedagogical Seminary, 5* (4), 541–589. doi: https://doi.org/10.1080/08919402.1898.10534035.

Yoakum, C. S. (1909). An experimental study of fatigue. *The Psychological Review: Monograph Supplements, 11* (3), 1–131. doi: http://dx.doi.org/10.1037/h0093027.

Zen'kovskii, V. V. (1924). *Psikhologiia detstva* [*Psychology of childhood*]. Leiptsig: T-vo "Sotrudnik". Retrieved from http://www.xpa-spb.ru/libr/Zenkovskij/psihologiya-detstva-1924-2.html [in Russian].

Zhmudskyi, O. Z. (Red.). (1959). *Istoriia Kyivskoho universytetu (1834–1959)* [*History of Kyiv university (1834–1959)*]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu [in Ukrainian].

Vadym Menzhulin

THE RECEPTION OF IVAN SIKORSKY 'S SCIENTIFIC STUDIES IN THE WEST

It is generally known that the influential Kyiv researcher, professor of the St. Volodymyr University and honorary member of the Kyiv Theological Academy Ivan Sikorsky (1842–1919) made a significant contribution to the development of the psychological science of his times and gained great authority among his colleagues in the West. In recent years, many studies have been launched in Ukraine, whose authors are trying to demonstrate the relevance of his work also in terms of contemporary science. It remains unclear as to when and how he was recognized in the West, which of his colleagues he influenced in his own life, how his academic achievements are now appreciated in foreign professional circles. Trying to fill this gap, the author of the paper created Sikorsky's personal profile on the Internet platform "Google Scholar" ("Google Academy"). This Internet-based platform is regularly used to calculate citations of the contemporary scholars and publications. However, as it has turned out, Google Scholar may also be a useful tool for the historical research. This search engine collates information on almost all of the Sikorsky's works, including those written or translated into foreign languages and published abroad. Despite the fact that Google Scholar identified and included in its own list not all of the existing references, it nevertheless helped to reconstruct a rather large and representative bibliography. Combining the quantitative and qualitative analysis of relevant information from Google Scholar as well as such tools as Google Books, Internet Archive, JSTOR, etc. helps to clarify and substantially expand the understanding of Sikorsky's place within the history of science and the treatment of his works in the West. As it is clearly shown in the article, he became one of the brightest domestic representatives of the leading trends in the world psychology. A significant number of Western experimental psychologists of the late nineteenth and first half of the twentieth century (including such prominent figures as Alfred Binet, Franz Boas, Edouard Claparede, Edward Thorndike, etc.) were actively referring to his pioneering researches on the phenomenon of mental fatigue in children. It is also shown that the contribution made by Sikorsky to the development of psychology and pedagogy has not been forgotten by the contemporary researchers.

Keywords: Ivan Sikorsky [Sikorskii, Sikorski], Kyiv Theological Academy, experimental pedagogy and psychology, citation index, Google Scholar.

Матеріал надійшов 26.08.2018